

ԲԱԺԻՆ 9. ՀԱՅ ԿԴՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՄՓՅՈՒՈՔՈՒՄ
РАЗДЕЛ 9: АРМЯНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ДИАСПОРЕ
SECTION 9: ARMENIAN EDUCATION IN DIASPORA

37(479. 25) :548.736.422. 4 <https://orcid.org/0009-0000-0476-8816> DOI:10.46991/educ-21st-century.v5.i1.246

EDUCATIONAL PROBLEMS IN THE NEW ARMENIAN SETTLEMENTS
OF THE SYRIAN JEZIRI
(1920-1960)

Ani Fishenkjian

Ph.D, Institute of History NAS RA

Armenia

fishenkjianani@gmail.com

Summary

The proclamation of the Turkish Republic by Mustafa Kemal Atatürk did not bring to an end the state policy of Armenian persecution. On the contrary the policy took new shape underpinned by Kemal's homogenization policy for the newly proclaimed state. Thus, as of 1923 new waves of Armenians were forced to leave the eastern areas of the republic and take refuge in Syria. These refugees were the surviving remnants of the Western Armenians who had not yet left their homeland, having disguised themselves and integrated into local Kurdish villages. Yet, due to the homogenization policy and the consequences of the 1925 Kurdish revolt, these Armenians were left with no support as the rebel Kurdish aghas were persecuted and killed by the state. The paper focuses on the exodus of these Armenians who took refuge in northern Syria. The paper describes the relief efforts local Armenian organizations made and the campaign they carried out to muster support and raise funds for settling these refugees in the area and their eventual integration into the newly established Armenian communities.

The Armenians who migrated to Syria in 1927-1930 settled mainly in the north-eastern regions of Syria, in Hasichey, Gamishli and Garamanie, and most of them are members of the Apostolic Church and the Armenian Catholic Church. In resettlement, food supply, healthcare and other issues, the issue of children's education and especially language skills was of primary importance, because the language retreat was significant among them, so it was necessary to take urgent measures to save them.

The article presents the integration of Armenians, especially the Kurdish-speaking Bsherigs, who took refuge in the Armenian settlements formed in the north-eastern regions of Syria (in Jezire), the organization of educational activities and the problems of teaching in the formed settlements. . . The mission and necessity of the church, national and Sunday schools are an important incentive for Armenian preservation in the Diaspora, also in the struggle of teachers against Arabic speaking and especially Kurdish speakers.

Educational problems had to be solved with the help of national and union responsible. However, educational institutions found themselves in extremely bad conditions. They did not have proper structures, there were no textbooks, there were no pedagogues, there was no proper curriculum that could facilitate the teaching process.

In the 1950s and 1960s, young men and girls from different settlements of this region went to Aleppo or other higher educational institutions to follow the courses of those institutions, on the condition that after graduation they would return to their place of birth and contribute to the local Armenian schools. But very few returned and some migrated to other countries.

Keywords: Syrian Jezire, immigrant, schools, pedagogues, methodology, church, school, educational.

**ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В НОВЫХ АРМЯНСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ СИРИИ
(1920-1960-е годы)**

Фишенкджян Ани
Кандидат ист. наук
Институт истории НАН РА
Армения
fishenkjianani@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-0476-8816>

Аннотация

Провозглашение Мустафой Кемалем Ататюрком Турецкой Республики не только не положило конец государственной политике преследования армян, а напротив, политика была сформирована заново, основанная на кемалевской политике гомогенизации по отношению к новопровозглашенному государству.

Таким образом, с 1923 г. новые волны армян вынуждены были покинуть восточные районы республики и искать убежище в Сирии. Эти беженцы были немногими из выживших западных армян, которые еще не покинули свою родину, скрывая свое происхождение и интегрируясь с местными курдскими сёлами. Однако из-за политики ассимиляции и последствий курдского восстания 1925 года эти армяне остались без поддержки, так как восставшие курдские аги преследовались и уничтожались государством.

1927-1930 гг. армяне, мигрировавшие в Сирию, в основном поселились в следующих регионах восточной части северной Сирии. В Хасиче, Гамишли, Гарамани. Большинство из них были «детьми» апостольской и армяно-католической церкви. В числе вопросов расселения, обеспечения продовольствием, здравоохранения и других проблем приоритетным был вопрос обучения детей и особенно языковых знаний, так как отступление от языка было значительным среди них, поэтому необходимо было срочно принять меры к сохранению резиденции.

В национальных и союзных школах предполагалось решить воспитательные проблемы. Однако учебные заведения сформировались в крайне ограниченных условиях. Их не было должной структуры, не было учебников, не было педагогов, не было соответствующей программы обучения, что могло облегчить процесс обучения.

В 1950-х и 1960-х гг. юноши и девушки из разных населенных пунктов этого региона отправлялись в Алеппо или другие высшие учебные заведения, чтобы пройти курсы, при условии, что после окончания они вернутся на родину, чтобы внести свой вклад в местных армянских школах. Но вернулись очень немногие, а некоторые эмигрировали в другие страны.

Ключевые слова: Сирийский Джебизе, переселенец, школы, педагоги, методика, церковь, образование.

**ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՃԵԶԻՐԵԻ
ՆՈՐԱԿԱԶՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ
(1920-1960-ական թթ.)**

Ֆիշենկճեան Անի
պատմական գիտություններու թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
Հայ գաղթածախներու եւ սփիւռքի պատմութեան բաժին
Հայաստան
fishenkjianani@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-0476-8816>

Համառոտ ներածություն

Օսմանեան կայսրութեան եւ յատկապէս քեմալական Թուրքիոյ կողմէ քրիստոնեաներուն, ի մասնաւորի հայերու նկատմամբ վարած քաղաքականութեան հետեւանքով Կիլիկիոյ եւ Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերու մէջ վերապրող

հայերը պարբերաբար (1927 թուականին սկսեալ) եւ զանգուածաբար (յատկապէս 1929 թուականին ետք) կը գաղթեն Սուրիոյ հիւսիս արեւելեան շրջանները: Անոնք կու գային Արեւմտեան Հայաստանի հարաւարեւելեան գաւառներէն. Սուրիա կը հասնին թշուառ եւ անապահով պայմաններու մէջ: Գաղթականները կը տեղակայուէին Սուրիա, Թուրքիա, Իրաք սահմանամերձ շրջանները, ուր անապատային տօթը, աւազը եւ համաճարակը օրական հարիւրաւոր երեխաներու կեանք կը խլէին: Գաղթեալներու օժանդակութեան համար կը կազմուի Գաղթականաց Կեդրոնական յանձնախումբ՝ Բերիոյ թեմի Ազգային Առաջնորդարանի հովանաւորութեամբ: Օգնութեան կը փութան՝ Ազգերու Լիկայի, ֆրանսական հոգատար իշխանութեան (ֆրանսական մանդատի) եւ տեղական կառավարութեան կողմէ ներկայացուցիչներ:

Յօդուածը կը ներկայացնէ Արեւմտեան Հայաստանի զանազան գաւառներէն Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան շրջանները ապաստանած հայերու եւ յատկապէս քրտախօս պշերիկցի հայերու համարկումը, ձեւաւորուած հայաբնակ վայրերու մէջ կրթական գործի կազմակերպումն ու պայքարը արաբախօսութեան եւ քրտախօսութեան դէմ:

Բանալի բառեր: Սուրիական ճեզիրէ, գաղթական, դպրոցներ, մանկավարժներ, մեթոտաբանութիւն, եկեղեցի, դպրոց, կրթական:

Հետազոտութեան հիմնախնդիրը: Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան շրջանը նոր ձեւաւորուած հայկական բնակավայրերու մէջ դպրոցական ցանցի ստեղծումն ու տարածումը Բերիոյ թեմի եւ Հալէպի նորակազմ համայնքի բարեսիրական կազմակերպութիւններու (Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան, Հայ կարմիր խաչի (յետագային Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի)) եւ ճեզիրէի Առաջնորդական Փոխանորդութեան առաջնահերթ խնդիրներէն էին, որովհետեւ գաղթող հայերու մեծ հատուածը կու գար Արեւմտահայաստանի՝ Տիգրանակերտի, Սղերդի եւ Սասունի միջեւ գտնուող քրտաբնակ գիւղերէն: Անոնք, երկար ժամանակ ապրելով եւ շփուելով տարածաշրջանի քրտաբնակներու հետ, մերթ ընդ մերթ կը կորսնցնէն իրենց մայրենի լեզուն եւ հայերէնի լեզուամտածողութեան հմտութիւնները. քրտերէնը կը փոխարինէ հայերէնին՝ արեւմտահայերէնին: Ուստի անյապաղ պէտք էր քայլեր ձեռնարկուէր այդ շրջանի հայութիւնը վերակրօնելու քրիստոնէական ծէսով եւ Հայ Եկեղեցւոյ, հայ դպրոցի ճանապարհով թրծելու զանոնք հայեցի եւ կրօնական դաստիարակութեամբ:

Հիմնախնդիրին առնչուող արդիական այլ հետազոտութիւններու եւ հրատարակութիւններու կարճ վերլուծութիւնը: Թեմային վերաբերեալ, յատկապէս Սուրիոյ տարբեր շրջաններու հայկական կրթական ցանցերու հիմնադրութեան պատմութեան եւ գործունէութեանց նուիրուած աշխատութիւններ են Յակոբ Չոլաքեանի «Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն» Ա. եւ Բ. հատորները [14], ուր հեղինակը մանրամասն կը ներկայացնէ դէպի Սուրիա գաղթող հայերու տեղաբաշխման, հայկական բնակավայրերու եւ Սուրիոյ հայաշատ քաղաքներու մէջ կրթական գործի ստեղծման, թեմական, կազմակերպչական եւ մշակութային կեանքի պատմութիւնը: Սակայն հատորներուն մէջ չենք հանդիպիր հայկական վարժարաններէն ներս, յատկապէս գիւղական միջավայրերուն իրականացուած ուսուցման եղանակներու, ուսուցիչներու պատրաստուածութեանց եւ մասնագիտական հմտութիւններուն վերաբերեալ բաւարար տեղեկութիւններուն: Թեմային վերաբերեալ արժեքաւոր աշխատութիւն է Նազիկ Յարութիւնեանի «Լիբանանի և Սիրիայի հայկական դպրոցները» աշխատութիւնը [8]: Հեղինակը, քաջածանօթ ըլլալով երկու համայնքներու դպրոցավարական աշխատանքներուն, գիտաքննական վերլուծութեան ենթարկած է համայնքներէն ներս կատարուած

աշխատանքը, տուեալ երկրի կրթապետական ծրագիրը եւ անոր ազդեցութիւնը երեխայի լեզուամտածողութեան վրայ, ուսուցիչներու որակաւորումը, մատուցուող դասագիրքերու մատչելիութիւնը եւ այլ հարցեր:

Ոչ պակաս հաւաստի աղբիւրներ են՝ Բերիոյ հայոց թեմի Ազգային Առաջնորդարանի, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Հայաստանի Ազգային Արխիմի, ինչպէս նաեւ Ճեզիրէի Առաջնորդական Փոխանորդութեան արխիւները, Սփիւռքի հայալեզու մամուլը («Արեւ», «Արեւելք», «Ազդակ», «Եփրատ», «Հայաստանի կոչնակ», «Յառաջ», «Աւետիք», «Օշական» պարբերաթերթ) եւ վերապրողներու յուշագրութիւնները: Վերոնշեալ աշխատութիւններու եւ փաստաթուղթերուն մէջ ներկայացուած են մանաւանդ յետեղեռնեան տարիներուն հայ գաղթականներու թիւի ստուարացման պատճառով հետզհետէ ծնունդ առած վարժարաններու կրթակազմակերպչական եւ մշակութային գործունեութեանց վերաբերեալ պատմաարժեքային տեղեկութիւններ: Թէեւ մամուլի մէջ արձանագրուած յօդուածներն ու հաղորդումները յոյժ կարեւոր աղբիւրներ կարելի է համարել, բայց չեն արտացոլար ուսումնակրթական, մանկավարժական-մեթոտաբանական հիմնահարցերուն վերաբերեալ տեղեկութիւններ: Ուստի մեր յօդուածի նպատակն է նաեւ՝ հնարաւորինս լուսարձակի տակ առնել այդ խնդիրները:

Յօդուածի նպատակը: Յօդուածին նպատակն է գիտական հասարակութեան իրազեկ դարձնել Սուրիոյ հիւսիս-արեւելքը ձեւաւորուած հայկական բնակավայրերու, ապա մեծ քաղաքներու մէջ համայնքային կեանքով ապրող, դպրոցական ցանցի ստեղծման հետ մանկավարժական եւ մեթոտաբանական խնդիրներու մասին, որոնք յոյժ կարեւոր են:

Հետազօտութեան նորոյթը: 80-ամեայ Ճեզիրէի հայոց Առաջնորդական Փոխանորդութեան հիմնադրումը Սուրիոյ անապատի մէջ փրկութիւն մըն էր գաղթական հայերու, որոնք 1927-1930-ական թուականներուն պարտադրաբար գաղթեցին Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներէն եւ ապաստան գտան Սուրիա-Իրաք-Թուրքիա սահմանամերձ տարածքները: Աւելի քան տասնեակ գիւղերու, ասաններու, քաղաքներու մէջ կառուցեցին եկեղեցիներ եւ հիմնարկէքը կատարեցին Հայ դպրոցի, որպէսզի կանխեն ուժացման վտանգը, որ սկիզբ առած էր քեմալական Թուրքիոյ փոքրամասնութիւններու դէմ որդեգրած քաղաքականութեան իբրեւ հետեւանք:

Բազմահազար գաղթականներ հայրենազրկուեցան, բայց չընկրկեցան: Անոնք մեծ դժուարութեամբ համարկուեցան նոր միջավայրին, նոր բարքերուն եւ սովորութիւններուն, բայց հայրենի հողի փոխարէն շէնցուցին այն հողը, որ հիւրընկալած էր զիրենք: Ողջ կեանք մը, իբրեւ լիիրաւ քաղաքացի, նուիրումով ծառայեցին ի նպաստ Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան՝ կառչած մնալով իրենց ազգային սկզբունքներուն:

Սուրիոյ տասնամեայ պատերազմի հետեւանքով, սակայն, Ճեզիրէի հայութիւնը, վերյիշելով պապերուն անցեալի բարդ ճանապարհը, դիմեց արտագաղթի՝ դէպի Հայրենիք կամ օտար ափեր: Բայց եւ այնպէս, այսօր հայ կեանքը կը բաբախէ Սուրիական Ճեզիրէի, յատկապէս Գամիշլիի մէջ: Համայնքը կանգուն է, կը գործէ Ճեզիրէի հայոց Առաջնորդական Փոխանորդութիւնը՝ իր Ազգային Եփրատ վարժարանով, մշակութային, բարեսիրական եւ մարզական կազմակերպութիւններով:

Հիմնական նիւթի շարադրանքը

Ա. Պէրիքիցի հայերու գաղթը Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան շրջանները (Սուրիական Ճեզիրէ) եւ հայկական բնակավայրերու համայնքի կազմաւորումը

1923 թուականին սկսեալ Արեւմտեան Հայաստանի արեւելեան շրջաններու հայութեան որոշ հատուածը պարբերաբար կը սկսի գաղթել Սուրիոյ սահմանամերձ շրջանները [12, էջ 105]: Սակայն ամենամեծ գաղթի սկիզբը կը դրուի Մուսթաֆա Քեմալի ցեղային (էթնիք) միատարրութեան քաղաքականութեան որդեգրումով, որով փոքրամասնութիւնները կ'ենթարկուին ուղղակի եւ անուղղակի հալածանքներու եւ տեղահանութեան: 1923-1930-ական թուականներուն դէպի Սուրիական Ճեզիրէ եւ մասամբ Հալէպ հասնող գաղթականներու հետեւանքով յառաջացած հայ տեղահանեալներուն կարեւոր մէկ մասը կը հաստատուի Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան (Սուրիական Ճեզիրէի) շրջանը, որով հայութիւնը թուային կարեւոր ներկայութիւն մը դարձած էր հոն [18, էջ 415]:

1927 թուականին ետք Սուրիական Ճեզիրէի (Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան սահմանամերձ) շրջանը հասնող գաղթականներու մեծ մասը կու գար Արեւմտեան Հայաստանի հարաւարեւելեան գաւառներէն: Անոնք քրտաբնակ «Տիգրանակերտի նահանգի Պշերիկ-Ռըշգոթանի» շրջանէն արտաքսուած եւ Գամիշլիի ու Հասիչէի մէջ համախմբուած քրտախօս (շուրջ 150 ընտանիք) եկուոր հայեր էին [10, թ. 13]: Պշերիկցիները, Ճեզիրէթ Պոթանի կամ Պշերի լեռներու բնակիչները հանդիսանալով, տեղանունի հիմամբ կոչուած էին պշերիկցիներ: Վերոնշեալ շրջանի հայութիւնը, բռնագաղթի ենթարկուելով, ստիպուած էր հետիոտն անցնիլ Տաւրոսեան լեռները [6, էջ 349-350]: Ճամբան չեթէներէն կողոպտուելով հազիւ կը յաջողէին կայք հաստատել Գամիշլի ու շրջակայքի ճահճոտ վայրերը, ճաղճաղ գետի ափերուն, պատմական Մծբին (Նուսէյպին) քաղաքի աւերակներուն տակ: Պատուելի Պ. Օրջանեանի վկայութեամբ պշերիկցիները պատմութեան ծանօթ եղած են նաեւ իբրեւ քրտախօս հայեր: Սակայն Պատուելին ճշդում կը կատարէ՝ նշելով, որ պէտք է զանազանել քրտախօս հայերը քրտացած հայերէն, որովհետեւ Պոթանի մէջ ապրող քիւրտերը անցեալին հայեր եղած են եւ ժամանակի ընթացքին կորսնցուցած են լեզուն ու կրօնը: Իսկ Գամիշլի գաղթող պշերիկցիները պէտք է տարբերել առաջիններէն. «պահած են իրենց ազգային հպարտութիւնն ու կրօնը, միայն լեզուն՝ քրտերէն է» [11, էջ 165]:

Դոկտ. Նուր Էտտին Զազա նոյնպէս անդրադարձած է պշերիկցիներու մասին, բայց ի տարբերութիւն վերոնշեալին՝ կը գրէ, որ Գամիշլիի մէջ, բացի հայերէն, քիւրտեր, ասորիներ, արաբներ, հրեաներ, քաղղիացիներ, աշուր նեստորականներ եւ այլազգիներ կողք կողքի կ'ապրէին, բայց պշերիկցի հայերը «կը բնակէին առանձին թաղամաս, որ կ'անուանուէր իրենց անունով՝ Պշերի»: Անոնք քրտախօս էին, սակայն կառչած էին Հայ առաքելական եկեղեցւոյ: Անոնց Սուրբ գիրքը հայատառ քրտերէն էր: Հայ ազգայիները, կուսակցութիւններն ու բարեսիրական հաստատութիւնները ճիգ չէին խնայեր հայերէն լեզուն սորվեցնելու եւ զանոնք հեռացնելու քրտական մշակոյթի ազդեցութենէն [4, էջ 215]:

Ազգապատկան եւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) կողմէ հովանաւորեալ եւ նպաստընկեալ վարժարաններ կը հիմնուին Ճեզիրէի այն շրջաններուն մէջ, ուր հայ ընտանիք գոյութիւն ունէր՝ Տէր Զօրի, Ռաս Էլ Այնի, Տերպէսիէի, Ամուտայի, Թէլ Պրաքի, Քուպր Պիթի, Թէլ Քէօչէքի եւ Այն Տիվարի [18, էջ 427], Վանիկի, Տերիքի եւ շրջակայքը գտնուող գիւղերուն մէջ [14, էջ 291-293]:

31 մարտ 1930-ի տուեալներով գաղթականները մեծ մասամբ տեղաւորուած էին Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան հետեւեալ շրջանները՝ «Հասիչէ՝ 100 ընտանիք լուսաւորչական եւ 100 ալ հայ կաթողիկէ. Գամիշլի՝ 400 ընտանիք լուսաւորչական եւ 30

ընտանիք կաթողիկե հայեր. Գարամանի՝ 15 լուսաւորչական եւ հայ կաթողիկե. Ամուտա՝ 20 կաթողիկե եւ 40-50 տուն լուսաւորչական» [18, էջ 421]:

1929-1930 տարեշրջանին Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի (յետայսու ՍՕԽ) Գամիշլիի եւ Հասիչէի մասնաճիւղերու ջանքերով վերոնշեալ վայրերու մէջ կը բացուին դպրոցներ, ուր տեղի հայ երեխաներուն կողքին կը սկսին յաճախել նոր տարագիրներու գաւակները: Հասիչէի դպրոցը սեփական փոքր շէնք մըն էր, ունէր 50 աշակերտ [18, էջ 232]:

1934 թ. արդէն Սուրիոյ հիւսիս եւ հիւսիսարեւելեան շրջաններու մէջ հայկական բնակավայրեր գոյութիւն ունէին բնակեցուած գաղթական հայերով: Բացի պշերիկցիներէն՝ այնտեղ բնակութիւն հաստատած էին Այնթապէն, Պէրէճիքէն, Ուրֆայէն, Մարտինէն, Տիարպէքիւրէն, եւ Սղերդի շրջանակէն՝ շուրջ 1700 ընտանիք [9, էջ 101]: Պշերիկցիները հողի մարդիկ էին, հողամշակներ եւ «ռէնճապէր»: Քաղաքի կէտնքը ճնշիչ կը թուէր անոնց: Անոնցմէ շատ քիչերն էին, որ քրտերէնէ բացի՝ թուրքերէն գիտէին, իսկ տեղւոյն «գործածական լեզուին արաբերէնին՝ բոլորովին» անտեղեակ էին [5]: Գամիշլի տեղաւորուած հայերուն մէջ կարեւոր թիւ կը ներկայացնէին մերտինցի կաթողիկե հայերը, որոնք արաբախօս էին: Ֆրանսական բանակին ներկայութիւնը քաջալերած էր Թուրքիոյ մէջ բնակող սահմանամերձ քրիստոնեաներուն գաղթը: Հետեւաբար, մեծ թիւով հայեր եւ ասորիներ (սուրիանիներ) կայք կը հաստատեն նորակազմ համայնքէն ներս: Անկախ այս բոլորէն՝ նաեւ Սուրիոյ տարբեր շրջաններէն, գործի բերումով, առանձին-առանձին հայ ընտանիքներ եւս կու գան ու կը հաստատուին Գամիշլի:

1937 թուականին, պշերիկցիներու նախաձեռնութեամբ, կը սկսի հայկական գիւղերու կառուցման աշխատանքը: Կարճ ժամանակամիջոցին աղիւսաշէն բնակարաններու թիւը կը հասնի 22-25-ի: Պշերիկցիներու նոր ձեռակերտ գիւղերն էին՝ Ուրթուրթիէ, Հըլըքօ, Տալաուիէ, Տրպանա, Աուէճա, Ապու ճալալ, Թլտում, Ճուխա, Մլուքսարա, Շամասիէ, Հըմէրա, Շէյխաճիլ, ճընէտիէ (մեծ), ճընէտիէ (փոքր), Չըրքօ, Սըլամալէք, Մասհատա, Հըլէլիէ, Տայօ, Հիմօ, ճըմաքէ, Չանտա եւ ուրիշներ [11, էջ 166]: Անոնցմէ մէկ քանին օժտուած էր հայկական վարժարաններով [1, էջ 2], տե՛ս աղիւսակը:

Վայր	Վարժարան	Գործունէութեան տարեթիւեր
Հալլիքօ,	Ազգային վարժարան	1945-1952
Տրպանա,	Ազգային վարժարան	1945-1951
Ջուխա (Ճուխա)	Ազգային վարժարան	1938-1951
Մասսատա (Մասհատա)	չէ ունեցած	
Ճինէտիէ (Ճնէտի)	Ազգային վարժարան	1945-1950
Տէյյօ	Ազգային վարժարան	..... Փակում 1950 թ.
Չնտա (Չանտա)	չէ ունեցած	
Ապու ճէլալ	Ազգային վարժարան	1945-1951
Միւլլիւք Սէրայ (Մլուքսարա)	Ազգային վարժարան	1945-1951 [14, էջ 281-287]

Իսկ Ճեզիրէի Առաջնորդական Փոխանորդութեան վարժարանները (1 յունուար-31 դեկտեմբեր 1942) [3]:

Վայր	Հայ բնիկներ	Վարժարան	Աշակերտ ութիւն
Գամիշլի	4814	Հայ Ազգային վրժ.	342
Հասիչէ	272	Հայ Ազգային վրժ.	104
Տէր Զօր	580	Հայ Ազգային Վրժ.	104
Ռաս Ուլ Այն	372	Մեսրոպեան վրժ.	86
Տերպէսիէ	266	Ազգային վարժարան	47
Ամուտա	233	Մեսրոպեան վրժ.	47
Թէլ Պրաք	577	Սահակեան վարժարան	48
Թէլ Քէօշէք	95	Ազգային վարժարան	32
Քուպր Պիթ	128	Ազգային վարժարան	24
Տերիք	179	Հայ Մեսրոպեան	31
Այն Տիւար	282	Չունի	-----
Ընդհ.	7798		

Պատմական հայրենիքէն դէպի Սուրիա գաղթող հայերը իրարու կապուած էին համաքաղաքացիական կապերով եւ կը շարունակէին պահպանել իրենց աւանդոյթները: Իսկ պշերիկցիները թէեւ «վէմի պէս հաստատուն հաւատք ունէին եւ կը սիրէին իրենց մայրենի եկեղեցին» [9ա, էջ 22], սակայն թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ բռնագրաւեալ Արեւմտեան Հայաստանի այդ բնակավայրերէն ներս տիրող բռնութեանց պատճառով մոռցած էին իրենց մայրենի լեզուն՝ հայերէնը. իւրացուցած էին կարգ մը հակամարդկային եւ հակաքրիստոնէական սովորութիւն մը «.... ամուսնութեան համար աղջիկ ծախել ... եւ այլն» [9ա, էջ 22]:

բ. Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան աւաններու եւ քաղաքներուն մէջ ծաւալուած կրթամանկավարժական գործունէութեան հիմնախնդիրները

Սուրիոյ հայ համայնքի կազմաւորման օրերուն, Սուրիոյ տարբեր շրջաններու, յատկապէս Հալէպի մէջ նոր ձեւաւորուած հայկական բնակավայրերու կրթական գործունէութեան կը խոչընդոտէին կարգ մը գործօններ, որոնք պայմանաւորուած էին կրթական ծրագիրի բացակայութեամբ եւ կանոնակարգուած կրթական գործընթացին մէջ առաջնային համարուող ուսուցիչներու դերակատարումով [13]:

Նորաստեղծ հայկական վարժարանները չունէին միասնական կրթական ծրագիր: Իւրաքանչիւր դպրոցի վարչակազմը յատուկ ծրագիր-կանոնագիր մը որդեգրած՝ «իր ըմբռնած ու փափաքած ձեւով ուսմունք ու դաստիարակութիւն կը ջամբէ հայ նոր սերունդին» [19, էջ 120-131]:

1927 թուականէն ետք հայրենի հողերէն տեղահանուած ու Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան շրջանները ապաստանած հայը, խախտելով Եկեղեցի, ապա՝ Դպրոց աւանդոյթը, ձեւաւորուած հայկական բնակավայրերուն մէջ հիմնած էր նախ դպրոց, ապա՝ եկեղեցի: Հիմնադիրներու առաջնահերթ նպատակն էր «Մեսրոպեան տառերը եւ կրօնագիտութեան ու հայոց պատմութեան տարրական գիտելիքները» ծանօթացնել գաղթէն փրկուած «ոչ հայախօս» սերունդին [7, թ. 3]: Հայախօս չէին եւ պշերիկցիները, եւ Մարտինէն եկող կաթողիկէ հայերը, իսկ հայկական միւս գաւառներէն եկողները կը խօսէին իրենց բարբառներով:

Սուրիական Ճեզիրէի նորաստեղծ հայկական բնակավայրեր գաղթող հայերու թիւի աճը, շրջակայքը հիմնուած 21-22 փոքր հայկական գիւղերը՝ առհասարակ 10-15 ընտանիքներով եւ ծխական դպրոցներով [10ա, էջ 5-6], գաղթականներու տեղաւորման

եւ օժանդակութեան մտահոգութիւնը յոյժ առաջադրանքի առջեւ կանգնեցուցած էին հոգեւոր դասը եւ Ազգային իշխանութեան ներկայացուցիչները. հրատապ հարց էր շրջանը օժտել հոգեւոր կառոյցով՝ Առաջնորդական Փոխանորդութեամբ եւ կազմակերպել համայնքի հոգեւոր եւ ազգային կեանքը, որուն խիստ կարիքը ունէր շրջանի հայութիւնը:

1930 թ. հոկտեմբերին Գամիշլիի (այդ ժամանակաշրջանին գիւղ էր) արեւելեան կողմը՝ վարձու երկու սենեակներու մէջ, կը հիմնուի Ազգային վարժարանը (40 աշակերտներով)՝ խումբ մը ազգասէր մարդոց եւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր միութեան օժանդակութեամբ [7, թ. 1,3]: Առաջին տարեշրջանին վարժարանէն ներս դասարանային դրութիւն գոյութիւն չէ ունեցած: Տարբեր տարիքի երեխաներ համախմբուած եղած են երկու տարբեր սենեակներու մէջ [7, թ. 3]: Յստակ չէ, թէ այդ երկու սենեակներու աշակերտները ինչ տարիքի երեխաներ եղած են, ինչ առարկաներ դասաւանդուած է անոնց. որոնք եղած են դասաւանդող ուսուցիչները: Գուցէ պատասխանատուներու նպատակը եղած է մէկ երդիքի տակ համախմբել տարբեր զաւառներէ դէպի Գամիշլի գաղթողներու զաւակները ուժացումէ փրկելու, սէր եւ հոգեւոր մխիթարանք տաճելու անոնց նկատմամբ:

Այս իրավիճակը տեսած է մէկ տարի: 1932 թ. վարժարանը փոխադրուած է այլ վայր, կրկին վարձու շէնքի մը մէջ, ուրկէ տարի մը ետք տեղափոխուած է նորակառոյց հողաշէն Եկեղեցոյ բակը: Վարձուած երկուսենեակնոց հողաշէն դպրոցը ունեցած է 60-70 աշակերտներ [18, էջ 232]: Դասարանները հողաշէն, իսկ շրջափակը սալայատակուած չէ եղած: Եթէ նկատի ունենանք որ Գամիշլին ճահճավայր մըն էր. ուստի դպրոցի ոչ առողջարար միջավայրը կրնար իր վատ հետքը ձգել երեխաներու առողջութեան վրայ:

1934-1935 տարեշրջանին վարժարանը կ'ունենայ մինչեւ Դ. կարգ, իսկ 1945-1946 տարեշրջանին՝ իր վեց կարգերով նախակրթարանի կարգավիճակ [7, թ. 3]: Ճեզիրէի ոչ բոլոր հայաբնակ գիւղերը օժտուեցան վարժարաններով. այդ պատճառով ծնողները իրենց մանկահասակ երեխաները ստիպուեցան ուղարկել կողքի գիւղի վարժարանը: Դպրոցներէն ներս տղոց թիւը կը գերազանցէր աղջիկներու թիւին, որովհետեւ ականջոյթի համաձայն՝ հայ աղջկան յարիր չէր դպրոց յաճախելը եւ ուսում ստանալը: 1935 թ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսի կոնդակով կը թելադրուէր, որ աղջիկները եւս «կրթութիւն ազգին պահանջած օրէնքին համաձայն .....» [9, էջ 22]:

Համայնքի դպրոցները խիստ կարիքը ունէին հայ մանկավարժ ուսուցիչի: Հայ ուսուցիչներու պակասը պատճառ հանդիսացած էր, որ Ճեզիրէի շրջանի վարժարաններու հոգաբարձուները տնօրէն եւ ուսուցիչ փնտռէին այլ քաղաքներու մէջ: Այդ ուսուցիչները յաճախ մէկ կամ երկու տարեշրջան պաշտօնավարելէ ետք կը մեկնէին. այնպէս որ ծրագրուած եւ հետեւողական աշխատանք չէին կրնար իրականացնել վարժարաններու ուսումնական վիճակը բարելաւելու համար:

Արդէն 1930-ական թուականներու սկիզբը պշերիկցի գաղթականներուն համար Թէլ Պրաքի մէջ, որ կը գտնուէր Գամիշլիէն դէպի հարաւ Ճաղճաղ գետի եզերքը, կառուցուած էին Սահակաշէն եւ Մեսրոպաշէն գիւղերը. «Գամիշլուէն հարաւ, Գամիշլու եւ Հասիչէի մէջտեղ ճաղճաղի եզերքը, Թէլ Պրաք անունով վայր մը տրամադրուեցաւ մեզ գիւղեր շինելու եւ այդտեղ տեղաւորելու համար նորեկ գաղթականները» [16, թ. 110]: 1931 թ. տուեալներով Թէլ Պրաքի երկու գիւղերն ալ կանոնաւոր դպրոց չեն ունեցած, երբեմն վրաններու տակ, երբեմն նոր շինուած խրճիթներու եւ կամ գիւղերէն մեկնող ընտանիքներու տուններու մէջ տեղի ունեցած է դասաւանդութիւնը:

1930-1931 թթ. ունեցած են երեք ուսուցիչ, երկուքը՝ տեղացի գաղթականներն էլ ընտրուած պատասխանատու Խնամատարութեան կողմէ, իսկ երրորդը՝ Հայ կարմիր խաչի: Գիւղի բնակչութիւնը անբաւարար համարելով ուսուցիչներու ուսուցման եղանակը, աւելի նպատակայարմար կը գտնէ այն, որ «սոյն նորահաստատ գաղութներուն համար արժանիքի տէր ֆրանսերէն ու արաբերէն լաւ գիտցող ուսուցիչ մը դրկուէր, որովհետեւ գրեթէ բոլորը քրտախօս են ու տեղական լեզուներէն զուրկ: Ի՞նչ վարքով պիտի կրնան վարուիլ դրացիներու հետ, քանի որ ամէն լեզուէ զուրկ են» [3ա, թ. 1]: Գիւղի պատասխանատուները Բերիոյ թեմէն կը խնդրեն, որ երեք ուսուցիչներէն մէկը «ուսուցչուհի մը ըլլայ»՝ իգական սեռին դաստիարակութեան նպաստելու [3ա, թ. 1]:

Պշտիկցիները Թէլ Պրաք երկար չեն մնար եւ երկար թափառելէ ետք կը վերահաստատուին Գամիշլի եւ կը կառուցեն իրենց ձեռակերտ գիւղերը:

Գամիշլիի հայ համայնքի եւ շրջակայ քրտախօս հայ գիւղերու կազմաւորման ծիրէն ներս նուիրական իր դերակատարութիւնը ունեցած է հայ դպրոցը իր ազգապահպանման եւ կրթադաստիարակչական առաքելութեամբ: Նորաշէն այս գիւղերու կառուցումէն անմիջապէս ետք, նախաձեռնութեամբ Գամիշլիի Ազգային Փոխանորդարանի պատկան մարմիններու եւ համագործակցութեամբ գիւղապետերուն, այդ գիւղերուն մէջ կը կառուցուին աղիւսաշէն տասնեակ մը ծխական դպրոցներ, որոնց միջոցաւ պշտիկցի քրտախօս նոր սերունդը մեծաւ մասամբ կը դառնայ հայախօս եւ իրագեղ՝ իր ազգային ինքնութեան: Գիւղերու ուսուցիչները գիւղացիներու համար եւս կը կազմակերպեն գիշերօթիկ դասընթացքներ՝ հայախօսութիւնը գիւղերէն ներս տարածելու նպատակով [11, էջ 166]:

1930-ական թուականներու վերջաւորութեան Ամերիկայի Հայ կարմիր խաչի կողմէ Սուրիոյ շրջանին տրամադրուած նիւթական օժանդակութիւնը կը յատկացուի շրջաններու կրթական գործին: 1939 թ. ՍՕԽ-ի Շրջանային վարչութիւնը Հալէպի Ազգային Պատասպարանի մէջ Սուրիոյ զանազան շրջաններէն եկած 10 ուսանողներուն, «որոնց 3-ը ֆրանսական լիսէն կ'ուսանի, եւ 7-ը՝ Ազգային նախակրթարաններուն մէջ», տրամադրուած էր Ազգային Պատասպարանէն սենեակներ. իսկ կեցութեան ծախսին մէկ մասը կը հոգար միութիւնը, իսկ միւսը՝ ծնողքը [15, թ. 398]:

Թէեւ կրթական գործի բարելաւման համար իրենց աջակցութիւնը բերած էին ՀԲԸՄ-ն ու ՍՕԽ-ի Շրջանային վարչութիւնն ու տեղական մասնաճիւղերը եւ այլ միութիւններ, բայց անբաւարար էր: Խիստ անհրաժեշտ կը շարունակուէր մնալ մանկավարժներու կարիքը: Պոլիսէն եւ Կիլիկիոյ գաւառներէն եկող ուսուցիչներն ու մտաւորականները կեդրոնացած էին Սուրիոյ մեծ քաղաքներուն մէջ, մինչդեռ Սուրիոյ հիւսիս-արեւելքի ծայրագոյն շրջանները եւս կարիքը ունէին մանկավարժ ուսուցիչներու:

Գաղտինք չէր, որ միայն 1952-1953 տարեշրջանէն սկսեալ վարժարանները կ'օժտուէին Բերիոյ թեմէն ուղարկուած ծրագիրով եւ Հալէպի Ազգային Քարէն Եփփէի ճեմարանէն, Ալեքսիոս Քոլէճէն կամ Պէյրութի Հայ ճեմարանէն շրջանաւարտ ուսուցիչներով: Համայնքի ներկայացուցիչները, մասնագէտ ուսուցիչներու անհրաժեշտութիւնը իմանալով հանդերձ, պիտճէի չգոյութեան պատճառով մատնուած էին անել կացութեան: Նոր սերունդը հայեցի ուսումի եւ տոհմիկ դաստիարակութեան պահանջք կը դնէր, եւ եթէ պատասխանատուները չկարենային կատարել իրենց առջեւ դրուած պահանջքը, ոճիրի հաւասար բան մը գործած կ'ըլլային: Հետեւաբար պէտք էր արագ գործել, որովհետեւ տարուէ տարի ուսուցիչ-ուսուցիչուհիներու կարիքը պիտի մեծնար

ոչ միայն գիւղական շրջանակներէն, այլեւ Սուրիոյ մեծ քաղաքներու հայկական ազգային եւ միութենական վարժարաններէն ներս:

Գիւղական համայնքէն ներս յաճախ վարժարաններու պատասխանատուները եղած են գիւղի աւագանիի ներկայացուցիչներէն մէկը (մուխթարները). վարժարանը ունեցած է մէկ կամ աւելի ուսուցիչ, տարբեր տարիքային խումբերու համար: Ուսուցիչները, բացի պաշտօնավարութենէն, իրենց ընտանիքի կարիքները բաւարարելու համար, անոնցմէ ոմանք ունեցած են այլ աշխատանք եւս, օրինակ՝ գիւղի սափրիչ (տղոց վարսավիր):

Կար այլ պարագայ մը եւս՝ ուսուցիչի վարձատրութեան (աշխատավարձի) խնդիրը: Գիւղական շրջանակներէն ներս ուսուցիչի վարձատրութիւնը կ'ա'մ պիտի կատարէր թեմը, կ'ա'մ միութիւն մը: Գիւղացին ի վիճակի չէր ուսուցիչներուն աշխատավարձի մասին հոգալ: Այդ իսկ պատճառով ուսումնառութեան համար գիւղէն քաղաք մեկնող երիտասարդները շրջանաւարտութենէն ետք կը հրաժարէին վերադառնալ եւ ծառայել իրենց գիւղի դպրոցին: Շատ քիչերն էին, որ ի գին ամէն ինչի պատրաստ էին ծառայելու դպրոցին չնչին աշխատավարձով:

Գիւղական համայնքներու ուսուցիչներու վարձատրութեան եղանակն ալ կը տարբերէր քաղաքի կառոյցներու վարձատրութենէն: Գիւղէն ներս ծառայող ուսուցիչը թեմէն կ'ամ զինք հովանաւորող հաստատութենէն կը ստանար ե'ւ աշխատավարձ, ե'ւ մէկ կ'ամ մէկէ աւելի թիթեղ ցորեն, զոր իրեն կը տրամադրէր աշակերտի ծնողքը [14ա, էջ 171]:

Արդարեւ, դպրոցական նպաստի, մանկավարժ-ուսուցիչի խիստ կարիքը օրէ օր ահագանգ կը հնչեցնէր: Սուրիոյ կրթութեան նախարարութիւնը կը հոգար միայն արաբերէնի իր կողմէ նշանակած ուսուցիչի աշխատավարձը, իսկ միւս ուսուցիչները իրենց աշխատավարձը, ինչպէս նախօրօք ըսինք, կը ստանային Բերիոյ թեմէն, Ճեզիրէի հայ համայնքի ներկայացուցիչներէն եւ կ'ամ հովանաւորուող բարեսիրական կազմակերպութեանց կողմէ:

1940-ական թուականներու կիսուն Բերիոյ Թեմի կրթական կեանքէն ներս արմատական փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ. Բերիոյ թեմի առաջնորդ՝ Զարեհ եպս. (յետագային՝ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) Փայասլեանի հովանաւորութեան եւ նախաձեռնութեամբ.

ա. կը պատրաստուի թեմի նախակրթարաններու ուսումնական ծրագիրը՝ «մանկավարժական սկզբունքներու եւ մեթոտներու հիման վրայ», բ. կը սկսի դասագիրքերու պատրաստութեան աշխատանքը՝ ուսումնական ծրագրի համաձայն, գ. ուսուցիչներու տնտեսական վիճակի կազմակերպում եւ բարելաւում, դ. որոշ սկզբունքներու հիման վրայ ուսուցիչներու դասակարգում կատարել՝ աշխատավարձի «միօրինակ վճարման համար» [14, էջ 169-172], ե. եւ վերջապէս Հալեպահայ ուսուցիչներու միութեան ճանապարհով սերտ կապեր հաստատել ուսուցչական կազմերու միջեւ [9բ., էջ 66-68]:

Այդ ժամանակահատուածին 1930-1940-ականներուն, դպրոցներէն ներս կը դասաւանդուէին հետեւեալ առարկաները՝ ֆրանսերէն, անգլերէն, ազգային պատմութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, հայերէն, իրազիտութիւն, թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, գեղագրութիւն, կրօն եւ գրաբար: Իսկ 1940-ական թուականներու վերջ եւ 1950-ական թուականներուն նախակրթարանի դասաբաշխման ցուցակէն հայագիտական որոշ առարկաներ դուրս կը մնան՝ իրենց տեղը զիջելով այլ առարկաներու [10բ. թ. 69]:

Առարկաներ	Կարգեր					
	Ա.	Բ.	Գ.	Դ.	Ե.	Զ.
Արաբերեն	դասաժամ	դասաժամ	դասաժամ	դասաժամ	դասաժամ	դասաժամ
Արաբերեն պատմություն,	12	11	10	10	8	8
Աշխարհագրություն						
Քաղաքացիական	-	-	1	2	5	5
կրթություն						
Արաբերեն թուաբանություն	3	3	3	5	5	5
Արաբերեն գիտություն	1	1	1	3	3	3
Օտար լեզու	-	-	-	3	3	3
Երգ	2	2	1	1	1	1
Ձեռային աշխատանք	4	4	4	3	3	3
Մարզանք	2	2	2	2	2	2
Հայերենով ասանդեյի դասեր						
Կրթություն	2	2	3	3	3	3
Թուաբանություն	3	3	3	-	-	-
Գիտություն	1	1	1	-	-	-
Հայ լեզուի եւ մշակոյթի դասեր (հայ մշակոյթի դասերն են Հայոց պատմություն եւ հայերենով Աշխարհագրություն)	8	9	9	8	7	7
Գումար	38	38	38	40	40	40

* * *

Բացի առաքելական եկեղեցւոյ զաւակներէն Սուրիական Ճեզիրէի տարբեր վայրերու մէջ հայերու հետ համատեղ կ'ապրէին նաեւ Հայ կաթողիկէները, որոնց մեծ մասը 1925 թուականէն ետք Մարտինէն գաղթած էր Ճեզիրէի շրջան:

1936 թ. Հայր ժողէֆ Լեւոնեանի ջանքերով կը կառուցուին հողեղէն մանկապարտէզ եւ նախակրթարանը՝ Ս. Յովսէփ անունով: 1938 թ. Հայր Կիրիլ Զօհրապեանի հովուական տարիներուն Գամիշլիի մէջ կը հիմնուի Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդանիստը:

Ի տարբերութիւն Ճեզիրէի Առաջնորդական փոխանորդութեան պատկանող դպրոցներուն՝ Հայ կաթողիկէներու դպրոցներէն ներս դասաւանդութիւնը կը կատարէին վարդապետներն ու համալսարականները, որոնք, «գիտակից իրենց կոչումին, սիրայօժար վազած գացած են Ճեզիրէի անապատները Այր, Բեն, Գիմ սորվեցնելու մեր արաբախօս ու քրտախօս մանուկներուն, անոնց լեզուն ու սիրտը հայացնելու, իրենց պապերուն քրիստոնէական կրօնքին մէջը զանոնք պահելու ու սնուցանելու» [2, էջ 47]: Կատարուած աշխատանքը կարդինաւորուի, եւ 1940-ական թուականներու սկիզբը դպրոցը կը յաջողի «արաբախօս փոքրիկներուն լեզուն փոխել հայերէնի, շնորհիւ խիստ հսկողութեան եւ զբօսանքներու ընթացքին կիրարկուած նշանակին եւ անոր հետեւանք բարի նիշի եւ գրապատիժի դրութեան»,– կը գրէ «Աւետիք» պաշտօնաթերթը [2, էջ 48]: Մէջբերումէն կարելի է եզրակացնել, որ հայերէնի ուսուցումը այնքան ալ հարթ չէր ընթանար կաթողիկէ համայնքի դպրոցներէն ներս, որովհետեւ երեխան հայերէն կը լսէր միայն դպրոցը, իսկ տան մէջ կը շարունակուէր արաբերէնն ու քրտերէնը: «Խիստ հսկողութեան» եւ «բարի նիշի եւ գրապատիժի դրութեան» արտայայտութիւնները կը խօսին այն մասին, որ մանկավարժները տէրթողիկէան մեթոտներով կը փորձէին երեխային մէջ սէր սերմանել դէպի մայրենին, ինչ-որ հակամանկավարժական

սկզբունքներու որդեգրման ձեռք: Դժբախտաբար, այդ սկզբունքը կը կիրարկուէր ոչ միայն կաթողիկէ, այլ նաեւ առաքելական համայնքի դպրոցներէն ներս նաեւ: Ցաւօք, յետագային ալ շարունակուեցաւ այդ «մեթոտը», եւ ուսուցիչներէն ոմանք յաջողեցան հնամաշ կապանքներէն ձեռքազատիլ:

Հայ առաքելական եկեղեցին նոյնպէս ձեռնածալ չէր. միջոցներ որոնած էր մանկավարժ ուսուցիչներ պատրաստելու եւ առաքելու շրջանները: Սակայն «Բաւականին թույլ» էին ուսուցիչներու «մեթոտական զինվածությունը եւ հոգեբանական մանկավարժական գիտելիքները»: «Մեթոտական պատրաստվածության հարցում, իհարկէ, մեղքը միայն դասավանդող ուսուցիչներինը չէ», – կը գրէ Ն. Յարութիւնեան [8, էջ 38], այլ՝ «դպրոցների գործունեությունը համակարգող ուսումնական խորհուրդներինը» [8, էջ 39]:

Այդուհանդերձ, թէեւ Գամիշլիի շրջակայքը 25-էն աւելի աւանները խեղճ եւ անմխիթար վիճակի մէջ կը գտնուէին, բայց տարուած աշխատանքը մեծ մասամբ ապացոյց էր դեկլավարներու եւ ծնողներու համատեղ աշխատանքին, որով յաջողութեամբ պսակուեցաւ:

1946 թ. Մեծ հայրենադարձութեան օրերուն թէեւ Ճեզիբիի շրջանէն շատ մարդ չկրցաւ հայրենադարձուիլ, բայց տեղի ունեցած ներքին տեղաշարժի պատճառով Գամիշլիի գիւղերու դպրոցները շարունակեցին գոյատեւել մինչեւ 1950 թուական: Դպրոցական երեխաներ ունեցող ընտանիքները տեղափոխուեցան Գամիշլի՝ պահելով իրենց գիւղի տնտեսութիւնը:

1960-ական թուականներուն Սուրիոյ կրթութեան նախարարութեան կողմէ սահմանուած դասաբաշխումով դպրոցներէն ներս կը դասաւանդուէր (տե՛ս աղիւսակը):

Հայերէն	շաբաթը 8 պահ	Ջ. կարգէն Ա. կարգ
Հայոց պատմ[ութիւն]	շաբաթը 2 պահ	Ջ. կարգէն Ա. կարգ
Կրօնք	շաբաթը 1 պահ	Ջ. Ե. Դ. կարգերուն եւ 2 պահ Գ. Բ. Ա. կարգ
Գիտութիւն	շաբաթը 2 պահ	միայն Ա. Բ. Գ. կարգերուն
Թուաբանութիւն	շաբաթը 3 պահ	միայն Ա. Բ. Գ. կարգերուն
Պատմ[ական] Հայաստանի եւ Արդի Հայաստանի աշխարհագրութիւն	շաբաթը 1 պահ	Դ. կարգին
Արաբերէն Լեզու	շաբաթը 10 պահ	միջին հաշուով Ջ.-Ա. կարգերուն
Արաբ[երէն] գիտութիւն	շաբաթը 5 պահ	Ջ. Ե. Դ. եւ 1 պահ Ա. Բ. Գ. կարգերուն
Արաբ[երէն] Թուաբանութիւն	շաբաթը 5 պահ	Ջ. Ե. Դ. եւ 4 պահ Ա. Բ. Գ. կարգերուն
Արաբ[երէն] Ք[ա]ղ[ա]ք[ա]ց[իական] Կրթութիւն, Պատմ[ութիւն] եւ Աշխ[արհագրութիւն]	շաբաթը 5 պահ	Ջ. Ե. Դ. եւ 2 պահ Ա. Բ. Գ. կարգերուն
Ձեռային աշխ[ատանք]	շաբաթը 2 պահ	Ջ.-Ա.
Երգ-հայերէն եւ Արաբերէն	շաբաթը 2 պահ	Ջ.-Ա.
Մարմնամարզ[անք]	շաբաթը 1 պահ	Ջ.-Ա.

1960-ական թուականներին ետք, շնորհիվ Մփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի եւ համայնքի ներկայացուցիչներու համատեղ աշխատանքին, մեծ թիւով հայ ուսանողներ հնարաւորութիւն ունեցան մեկնելու հայրենիք եւ իրենց ուսումնառութիւնը շարունակելու Հայրենի բարձրագոյն հաստատութիւններէն ներս:

Եզրակացութիւն

Քեմալի վարած ցեղապաշտական քաղաքականութեան հետեւանքով 1927-1930-ական թուականներուն Սուրիա եւ յատկապէս հիւսիսարեւելեան շրջանները գաղթած եւ կայք հաստատած հայութեան գերխնդիրներէն էր եկեղեցիներ եւ դպրոցներ կառուցել քաղաքներու, ասաններու եւ գիւղերու մէջ: Սակայն կառուցուող հայկական վարժարաններու մէջ առկայ էին բազմաբնոյթ հիմնահարցեր, որոնց լուծումը, բացի նիւթական եւ բարոյական հսկայ օժանդակութենէն, պայմանաւորուած էր կեդրոնացուած կրթական համակարգի առկայութեամբ եւ կանոնակարգուած կրթական գործընթացին համար առաջնային համարուող ուսուցիչներու դերակատարումով:

Իրավիճակը, սակայն, այլ պատկեր կը պարզէր: Մեծ քաղաքներու նորաբաց հայկական վարժարանները համայնքի կազմաւորման օրերուն չունէին միասնական կրթական ծրագիր: 1940 թուականէն ետք ալ, երբ Բերիոյ թեմի հովանաւորութեամբ պատրաստուեցաւ կրթական ծրագիր մը, ոչ բոլոր հայկական վարժարանները հետեւեցան անոր՝ բացի Ազգայիններէն: Իրարմէ տարբեր ծրագիրներու իրագործումը եւ ոչ միատեսակ դասագիրքերու օգտագործումը կրնային դրական կամ բացասական անդրադարձ ունենալ հայկական վարժարաններէն ներս կիրառուող կրթամեթոտական ձեւերու վրայ:

Առաւել անմխիթար էր Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան ծայրագոյն գաւառներու կրթական կեանքը: Բայց համայնքի սաները իրենց աշխարհիկ եւ հոգեւոր կառոյցներու հետ համատեղ փորձեցին մասամբ յաղթահարել խոչընդոտները կրօնի, եկեղեցու եւ հաւատքի միջոցով: Այստեղ մեծ եղաւ նաեւ Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցույ կիրակնօրեան դպրոցներու դերակատարութիւնը:

Պշտիկեցի երեխաները ազգային դպրոցներէն ներս ստացան հայեցի կրթութիւն, սկսան խօսիլ հայերէն եւ ծառայել Հայ եկեղեցույ:

Օգտագործուած գրականութեան ցանկ

1. «Ազդակ» օրաթերթ, ԻԸ. տարի, թիւ 183 (6723), Պէյրութ, 1954:
2. «Աւետիք» պաշտօնաթերթ, Ժբ. տարի, թիւ 5-8, մայիս-օգոստոս 1943, Պէյրութ:
3. Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի Արխիւ (ԲԹԱԱԱ), դարան Դ., թիւ 25, ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրաքի թղթածրար), 6 նոյեմբեր, 1931, թ. 1:
4. Դոկտ. Նուր Էտտին Ջազա, Հայաթի Ալքուրտիէ աու սարխաթ Ալշաապ Ալքուրտի [Քուրտերու կեանքը կամ քուրտ ժողովուրդի ճիշդ], Էրպիլ, 2001, էջ 215 (արաբերէն):
5. «Եփրատ», անկախ թերթ, Զ. տարի, թիւ 575, Հալէպ, 1933:
6. Հակոբյան Թ. Խ., Մէլիք-Բախշյան Ստեփան Տ., Բարսեղյան Յ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Դ հատոր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1998:
7. ՀԱԱ, § 875, ց.14, գործ 169, թերթ 1, 3-4:
8. Հարությունյան Ն., Լիբանանի և Սիրիայի հայկական դպրոցները, Երևան, 2002:
9. «Հասկ» ամսաթերթ, Գ. տարի, թիւ 12, Դեկտեմբեր, Անթիլիաս, 1934, Դ. տարի, թիւ 2, Փետրուար, Անթիլիաս, 1935, Լբ. տարի, թիւ 2-3-41963, Անթիլիաս, Պէյրութ, էջ 66-68:
10. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն Արխիւ Բերիոյ Թեմ (ՄՏԿԿԱ ԲԹ հաւաքածոյ), հ. 3, ց. 1, թղպ. 43, թ. 13, ՄՏԿԿԱ ԲԹ, հ. 3, ց. 1, թղպ. 101, էջ 5-6, ՄՏԿԿ, հ. 3, ց. 1, թղթծ. 106, թ. 69:

11. Մակարեան Կ., Պշերիկցի քրդախոս հայերը և նրանց գաղթը դեպի Սիրիա// «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 2 (104), Երևան, 2004, էջ 166:

12. Մսրբեան Զ., Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայոց պարտադիր արտագաղթը (1929-1930 թթ.) // «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Գ. տարի, Պէյրութ, 1972:

13.«Յուսաբեր» (օրաթերթ), թիւ 138, 12 սեպտեմբեր, Եգիպտոս, 1932:

14. Չոլաքեան Յ., Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն, Բ. հատոր, Երևան, 2021, Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն, Ա. հատոր, Երևան, 2021:

15. Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի Շրջանային վարչութեան ատենագրութեան տետրակ (1939-1940 թթ.), թերթ 398:

16. Սուրիահայ օգնութեան խաչի կեդրոնական վարչութեան արխիւ (ՍՕԽ ԿՎԱ), ատենագրութեան տետրակ 1931-1933, «Տեղեկագիր յունուար-սեպտեմբեր 1930», թերթ 110:

17. Ֆիշենկճեան Ա., Տեղեկագիր՝ 1929-1930ին Արեւմտեան Հայաստանէն հիւսիսարեւելեան Սուրիա ապաստանած հայ գաղթականներու մասին // Սուրիոյ հայերը գիտաժողովի նիւթեր, 24-27 մայիս, 2015, Պէյրութ, 2018:

18. Ֆիշենկճեան Ա., Քամիշլիի հայ համայնքը եւ Ճեզիրէի հայոց առաջնորդական փոխանորդութիւնը (1920-1960-ականներ), Սուրիոյ հայերը գիտաժողովի նիւթեր (24-27 Մայիս 2015), Պէյրութ, 2018:

19. Ֆիշենկճեան Ա., Սուրիոյ հայ համայնքի ուսումնականական հիմնախնդիրները 1920-1940-ական թթ. // «Էջմիածին» ամսագիր, Զ. հատոր, 2018, Էջմիածին, էջ 120-131:

Получено: 03. 04. 2023

Received: 03. 04. 2023

Рассмотрено: 06. 04. 2023

Reviewed: 06. 04. 2023

Принято: 26. 04. 2023

Accepted: 26. 04. 2023

Journal "Education in the 21st Century", Vol1-9/1/, 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License